

OTA-ONA VA FARZAND O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR O'SMIRLIK DAVRIDA ADDIKTIV XULQNI SHAKLLANTIRUVCHI OMIL SIFATIDA

Artiqov Toxir Toshmurod o'g'li

Samarqand viloyati Bulung'ur tumani

MMTBga qarashli 70-maktab amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqola ota-onalar va ularning o'smir bolalari o'rtasidagi munosabatlarning addiktiv xulq shakllanishiga ta'siri o'rganilgan. O'smirlik davrida addiktiv xulq shakllanishiga oilaviy munosabatlarning ta'sirini amaliy jihatdan o'rganishda Eydemiller hamda V.V. Yustitskiylar tomonidan ishlab chiqilgan OMTQ (—Oilaviy munosabatlarni tahlil qilish) metodikasidan foydalanildi. So'rovnoma o'z ichiga quyidagi shkalalarni, ota va onalarning o'z farzandlari bilan munosabatlaridagi ayrim chekinishlarni aniqlashga ko'mak beruvchi o'smir ustidan nazoratning qattiqligi (G+), nazoratning etishmasligi (G-), o'smir ehtiyojlarining hamisha qondirilishi (U+) yoki mutloq qondirilmaslgi (U-), o'smir oldiga qo'yiladigan talablarning ko'pligi va murakkabligi (T+) yoki bunday talabchanlikning yo'qligi (T-), o'smir oldiga qo'yiladigan ta'qiqlarning ko'pligi (Z+) yoki ta'qiqlarning mavjud emasligi (Z-), talablar bajarilmagan taqdirda o'smirni jazolashning keskinligi (S+) yoki uning aksi (S-)ni bildiruvchi shkalalar qamrab olgan bo'lib, olingan natijalar tadqiqot natijalarining tahlilida yoritilgan.

Kalit so'zlar: oila, ota-ona munosabatlar, addiktiv xulq, giperhimoya, nazoratning qattiqligi, to'liq bo'lmagan oila.

Dunyoning aksariyat mamlakatlarida addiktiv xulq muammosi ko'proq o'smirlik davri bilan bog'liq. O'smirlarda addiktiv xulqning paydo bo'lish jarayoni alohida e'tiborni talab qiladi. Addiktiv xulq (inglizcha addiction - zararli, yovuz moyillik) - buzg'unchi, deviant xulq shakllaridan biri bo'lib, u ruhiy holatda o'zgarish qilish, haqiqatdan qochish istagida ifodalanadi. Bunda ruhiy va jismoniy qaramlik vujudga keladi. Hozirda o'smirlarda addiktiv xulq namoyon bo'lishining eng keng tarqalgan shakllarining barqaror

o'sishi kuzatilmoqda. O'smirlarning addiktiv xulq muammosi nafaqat tibbiy yoki axloqiy muammo, balki juda muhim ijtimoiy psixologik muammodir, chunki o'smirning ruhiy salomatligi alohida davlatning ham, insoniyatning ham salomatligi, xavfsizligi va genofondini saqlash bilan bog'liq. Yoshlarni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarimizga xurmat ruhida tarbiyalash, ma'naviy yetuk va jismonan sog'lom barkamol avlodni voyaga yetkazish, ularning huquq va mafaatlarini himoya qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yilning 12-iyuldagi 577-son — O'quvchilarni psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash ishlarini yanada takomillashtirish to'g'risidagi Qarori; O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi O'RQ-637-son — Ta'lim to'g'risidagi Qonuni; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 18-yanvardagi 23-son — O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi Qarori qabul qilinganligi alohida e'tiborga loyiq. Ushbu hujjatlar yoshlar orasida addiktiv xulq shakllanishi muammosi bilan kurashmasalasidolzarb masala ekanligining isbotidir.

[1]. O'smirlarda oilaviy munosabatlar jarayonining addiktiv xulq shakllarining shakllanishiga ta'sirini o'rganishda xorijiy olimlar: U.Jems, Ch.Kuli, U.Tomas, F.Znanetskiy, J.Piaje, Z.Freyd kabilar oilaning a'zolari davrasida ro'y beradigan shaxslararo munosabatlarning xarakteriga alohida e'tibor berishib, bir shaxsning boshqa bir shaxs ta'sirida qanday qilib, o'z sifatlarini takomillashtirishi, o'zgartirishi, tarbiyalanishi kabi qator masalalarni o'rgandilar. Oila a'zolari o'rtasida sodir bo'ladigan murakkab va serqirra o'zaro munosabatlar ko'plab olimlar, shu jumladan, O'zbekistonlik olimlar M.Davletshin, G.Shoumarov, E.Goziyev, B.Qodirov, X.Karimov, N.Soginov, F.Akramova, G.Yodgarova, M.Salayeva, D.Xoliqov va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Ularda ko'proq o'zbek oilasiga xos urf-odatlar, udumlar, an'analar nuqtai nazaridan oilaviy munosabatlarning etnopsixologik qirralari tadqiq etilgan. O'zbekistonda oila muammolari doirasida o'rganilishi an'anaga aylangan. Qator tadqiqotlarda E.G'oziev, G.Shoumarov, V.Karimova, I.Yoqubov, B.Qodirov, S.Mirhosilov, E.Usmonov, N.Soginov, F.Akramova, L.Karimova, N.Salaeva, O.Shamiyeva, O.Abdusattorova va boshqalar oilaviy hamda shaxslararo o'zaro munosabatlar doirasida alohida ahamiyat kasb etgan gender tafovutlar o'rganilgan. Mavzu doirasida o'tkazgan tadqiqotlarimiz tahliliga ko'ra, muammoni hal

etishda E.G. Eydemiller hamda V.V. Yustitskiylar tomonidan ishlab chiqilgan OMTQ (—Oilaviy munosabatlarni tahlil qilish) metodikasi muhim o‘rin tutadi. So‘rovnoma o‘z ichiga ota va onalarning o‘z farzandlari bilan o‘rnatadigan munosabatlaridagi ayrim chekinishlarni aniqlashga ko‘mak beruvchi shkalalardan iborat. Bu shkalalar, masalan, o‘smir ustidan nazoratning qattiqqligi (G+), nazoratning etishmasligi (G -), o‘smir ehtiyojlarining hamisha qondirilishi (U+) yoki mutloq qondirilmasligi (U-), o‘smir oldiga qo‘yiladigan talablarning ko‘pligi va murakkabligi (T+) yoki bunday talabchanlikning yo‘qligi (T-), o‘smir oldiga qo‘yiladigan ta‘qiqqlarning ko‘pligi (Z+) yoki ushbularning mavjud emasligi (Z-), talablar bajarilmagan taqdirda o‘smirni jazolashning keskinligi (S+) yoki uning aksi (S-)ni bildiradi. So‘rovnoma o‘ziga xos bolani tarbiyalashga oid fikrlardan iborat bo‘lib, har bir fikr tartiblanib nomerlangan, aynan shu tartib raqamlari —Javoblar blankilida ham qayd etilgan [7; 672s]. Yuqorida keltirilgan metodika aynan addiktiv xuqli o‘smir yashaydigan oilaviy munosabatlardagi buzilishlarni aniqlashga yordam bergan va turli toifali oilalarda sinab ko‘rilgan. 240 nafar oilalarda o‘tkazilgan so‘rov natijasida qator qonuniyatlar aniqlandi. Masalan, bolaga nisbatan kattalar tomonidan yuqori talablarning qo‘yilishi bola rivojlanishining turli bosqichlarida turlicha asoratlarni keltirib chiqarishi aniqlangan. Ota-ona o‘smirlik yoshidagi bolasidan ko‘proq narsalarni talab qilishi aslida isbotini topmadi, chunki kichik maktab yoshidagi bolaga nisbatan o‘smirga nisbatan da‘vogarlik darajasi aslida pastroq ekan. SHu bilan bir vaqtda o‘smirning xulqini nazorat qilish yuqori ko‘rsatkichlar bergan. Faqat kam holatlarda ota yoki ona o‘smirning ishlariga aralashmaydi, uni katta bo‘lib qolgan deb hisoblaydi. Yana bir narsa yaqqol aniqlanganki, kattalar o‘smirlarda kattalik sifatlaridan ko‘ra bolalik sifatlarini ko‘rishni istaydilar. Amalda shu narsa aniqlanganki, har ikki ota va onaning bittasi kichik maktab yoshidan boshlab bolasining tarbiyasi borasida o‘zlarida ishonchsizlik borligini tan olgan. Chunki farzand tarbiyasi borasi chiqarilgan qarorlar, rejalarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligi borasida ayniqsa, yosh oila vakillari hamisha shubhalanar ekanlar. Oqibatda ularda nimadandir qo‘rqish, ilojsizlik, nochorlik, oddiy vaziyatlarda ham qiyinchilikni boshdan kechirish holatlarini keltirib chiqaradi. Avvalo shuni ta‘kidlash o‘rinliki, onalar qanday oila vakilasi bo‘lmasin, o‘smir yoshli bola xulqi ustidan nazorat qilish, ularga alohida e‘tiborli bo‘lishni anglaydilar. Savollarga berilgan javoblar yuzasidan shunga amin

bo'ldikki, ayniqsa, to'liq oiladagi onalarning askariyatining javoblarida —O'smir ustidan nazoratning qattiqligil mezoni maksimal ko'rsatkich 7 hisoblangan sharoitda 3,6 ko'rsatkichni oldilar, ya'ni, qattiqqo'llikni birinchi navbatda qizlarga nisbatan qo'llash tarbiyaning muhim mezoni. Ayni shu o'rinda qiz va o'g'il farzand tarbiyalayotgan to'liq oila onalarining fikrlarida farq yaqqol namoyon bo'ldi, chunki qiz farzand tarbiyalayotgan onalarning 85,7% javobida, o'g'li borlarning atigi 14,3% javoblarida o'smir ustidan nazorat qilish shartligi fikri bayon etildi. Shunga mos xolda o'smir yoshlilar ustidan nazoratning yetishmasligi mos ravishda 25 va 37,5 foizni ko'rsatdi, ya'ni, o'g'il bolasi bor onalarning javoblaridan ular da o'smir ustidan nazorat etishmasligi (G+ - 37,5%) ma'lum bo'ldi. Shunga o'xshash qiz va o'g'il bola tarbiyasidagi muammolardagi farqlar boshqa pozitsiyalar yuzasidan ham ko'rindi. Masalan, o'smir qiz ehtiyojlarining hamisha qondirilishi onalar fikricha deyarli 100 foizni tashkil etgan xolda, o'g'il bola ehtiyojlarining to'la qondirilishi har uchta javobning bittasida belgilandi (U+ - 33%); o'smir oldiga qo'yiladigan talablarning to'la qondirilishida ham ota-onalarining fikrida gender farqlar bor (mos ravishda 25% va 50%); onaning o'z tarbiyaviy usullarining to'g'riligiga shubhasi esa mos ravishda 75 va 50 foizlarni tashkil etdi. Bunday holatning sabablarini biz boshqa pozitsiyalardagi onaning o'zidagi muammolarga bog'liq ekanligi bilan bog'ladik. Chunki 75 foiz qizlarning onalari hamda 50 foizgina o'g'il bolaning onalari farzandini yo'qotib qo'yishdan qo'rqadi (FU), yana salkam 43 foiz qizlarning onalari va barcha o'g'illar onalari javoblarida onalik sifatleri uncha rivojlanmagan ekanligi (NRCH), o'zidagi mavjud kamchiliklarni bolaga to'nkashga moyillik (mos ravishda 14,3 va 28,6), turli vaziyatlarda kayfiyatga beriluvchanlik, tarbiya borasida kompetensiyaning etishmasligi, onalarda erkaklik sifatlariga urg'u berish kabilar ma'lum bo'ldi. Savolnomani psixologik tahlil qilar ekanmiz, ayrim masalalarda onalarning bola jinsidan qat'iy nazar deyarli bir xil pozitsiyada ekanliklari ham ma'lum bo'ldi. Masalan, o'smir oldiga qo'yiladigan talablarning ko'pligi hamda murakkabligi (T+), o'smir oldiga qo'yiladigan ta'qiqlarning ko'pligi (Z+), aksincha ayrim javoblarda o'smir oldiga qo'yiladigan ta'qiqlarning mavjud emasligi (Z-), o'smirni jazolashga moyillik va uning keskinligi (S+), yoki yumshoqligi (S-), erkaklik sifatlariga urg'u berishga moyillik (PMK) kabilarda ikkala guruhda farq topish qiyin bo'ldi. Bulardan umumiy xulosa shu bo'ldiki, bolasi o'smirlik

yoshiga etgach aksariyat onalar vaziyatga qarab baribir xatoliklarga yo'l qo'ya boshlaydilar, lekin o'zlarining fikricha, aynan shu yoshdagi bola ustidan qattiq turish lozim, uni nazorat qilish shart va agar bola adashsa, uni jazolash ham ota – onaning vazifasi. Umuman olganda esa, bolaning jinsidan qat'iy nazar, uning xulq-atvori kattalarning nazoratida bo'lishi shart. Javoblarni koeffitsientlarda tahlil qilishni davom ettirib, oilaning turiga e'tibor berishimiz, to'liq va noto'liq oila onalari fikrlarida bola xulqiga nisbatan keskinlik yoki qattiqqo'llikda keskin farq kuzatilmaganligini ko'rsatdi (3,6 va 3,3). Baribir, o'g'il farzandga nisbatan qattiqqo'l onalar noto'liq oila vakillari orasida ko'proq ekanligini ayon bo'ldi (3,2 va 2,5 to'liq oilada). Demak, bizning sharoitda qizlarga nisbatan qattiqqo'llik yuqoriroq bo'lib, o'g'il farzandlilarda noto'liq oilada qattiqqo'llikning etishmasligi barcha guruhlarga nisbatan yuqoriroq bo'lib chiqdi (3,1). Qizlarga nisbatan, aksincha, noto'liq oilada qizlar ustidan nazoratning yaqqolroq namoyon bo'ldi.

Albatta, to'liq va noto'liq oiladagi o'smir yoshli bolani tarbiyalashda uning jinsiga e'tibor berish kabilarda mutloq farqlar sezilmaydi. Chunki ikkala holatda ham qiz bolani tarbiyalashga alohida e'tibor borligi aniqlandi. O'zbek oilasida o'smir qizni oilaviy hayotga, turmush qurishga tayyorlash aynan shu davrdan boshlanadi. Shuning uchun ham ular tarbiyasiga hamma alohida e'tibor qaratadi. Noto'liq oilada esa, o'g'il bola borligidan onalarning umidi ko'proq bo'lgani sabab, ularga e'tibor, ular xulqi ustidan nazorat qattiqroq ekanligi ma'lum. Lekin bizning onalar o'g'il bola tarbiyasidagi muammolarda ko'proq ularning jinsidan kelib chiqadigan xatolar bilan bog'lashga urinadilar. Shu bois tarbiyada ham ko'proq anglashilmovchiliklar o'g'li bor to'liq va noto'liq oiladagi onalarda ayon bo'ldi. Lekin otasi bilan birgalikda o'g'il tarbiyalayotgan ona bilan yakka o'zi tarbiyalayotganning erkaklik sifatlariga urg'u berishida aniq farq ko'rinmasada, bola xulqi ustidan nazorat qilishda, uning kamchiliklarini ko'rishda noto'liq oila onalari ko'proq e'tiborli ekanligi ma'lum bo'ldi. Aynan ular bolani jazolashda ham ancha demokratik ekanlar.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, o'smirning holatini oila muhitida o'rganish psixolog oldiga murakkab vazifani, ya'ni, nafaqat o'smir xulqini korreksiya qilish, balki

uning ota-onasi xulqini ham tuzatishni nazarda tutatdi. Bunda aynan oilaviy o‘zaro munosabatlar tizimida ota-onaning farzandi bilan bo‘ladigan shaxslararo munosabatlari nazarda tutiladi. Alohida ta‘kidlash o‘rinliki, oilaviy munosabatlar tizimida yuqorida keltirilgan omillardagi buzilishlar o‘smirda addiktiv xulqni shakllanishiga olib keladi. O‘smir bilan ma‘naviy uzviy aloqa, ishonch, o‘zaro tushunish, murakkab masalalarni mojaralarsiz hal etish istagi, o‘smir shaxsiga xurmat bilan munosabatda bo‘lgan oilalarda farzand tarbiyalash jarayoni muvaffaqiyatli kechadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-fevraldagi PQ-4190-son —2019-2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasi aholisining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Qarori. <https://lex.uz/docs/-4201081>.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yilning 12-iyuldagi —O‘quvchilarni psixologik-pedagogik qo‘llab-uvvatlash ishlarini yanada takomillashtirish to‘g‘risidagi 577-son Qarori.

3. Миньяров В.М. Психология семейного воспитания / В.М.Миньяров. – Воронеж: НПО «МОДЕК», 2000. – 256 с.

4. Торохтий В.В. Психология социальной работы с семьёй.- М., 1996. – С. 187-195.

5. Эйдемиллер, Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстикис. - СПб: Питер, 2008. – 672 с.

6. Dzhallolova, M. A., & Mamazhonova, Sh. K. (2022). Methodology of researching characteristics of noncompetitive motivation in the behavior of adolescents: Djalolova Mohinur Abdusattor, Mamajonova Shohista Kamolovna, teachers of the Department of Psychology of Fergana State University. International scientific and methodological journal of education and innovative research, (6), 287-292.4.

7. Kamolovna, M. S. (2022). Theoretical foundations of memory processes and their specificity in preschool age. *Galaxy Journal of International Interdisciplinary Studies*, 10(3), 145-148.

8. Kamoldinovna, M. S., & Mirzamirovna, M. S. (2022). Methods of forming a positive attitude among primary school students. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 14, 87-91.